

До питання призначення

справедливого покарання

І. В. Сервецький

*доктор юридичних наук, доцент, начальник
кафедри управління в ОВС НАВС*

Стаття присвячена актуальній темі призначення покарання відповідно до Кримінального кодексу України. Розглянуто поняття кримінального покарання, його сутність і зміст. Означено історичні аспекти кримінального покарання, проблеми призначення справедливого покарання.

Ключові слова: призначення покарання, справедливе покарання.

В. В. Редька

*ад'юнкт кафедри оперативно-розшукової
діяльності НАВС*

Стаття посвящена актуальній темі назначення наказания в соответствии с Криминальным кодексом Украины. Рассмотрено понятие криминального наказания, его сущность и содержание. Отмечены исторические аспекты криминального наказания, проблемы назначения справедливого наказания.

Ключевые слова: назначение наказания, справедливое наказание.

The Article is sanctified to the actual theme of awarding punishment in accordance with the Criminal code of Ukraine. The concept of criminal punishment is considered his essence and maintenance. The historical aspects of criminal punishment, problem of setting of just punishment are marked.

Keywords: *awarding punishment, just punishment.*

Призначення справедливого покарання за вчинені злочини є невід'ємною складовою забезпечення прав, свобод, безпеки громадян, суспільства, держави.

Так, згідно зі статтею 2 Кримінального процесуального кодексу України, завданням кримінального провадження є охорона прав, свобод і законних інтересів учасників кримінального провадження, а також забезпечення швидкого, повного та неупередженого розслідування і судового розгляду. Щоб кожний, хто вчинив кримінальне правопорушення, був притягнутий до відповідальності в міру своєї вини, жоден невинуватий не був обвинувачений або засуджений, жодна особа не була піддана необґрунтованому процесуальному примусу і щоб до кожного учасника кримінального провадження була застосована належна правова процедура [1].

Покарання має декілька складових, а саме:

- ізоляція особи, яка вчинила злочин, шляхом вилучення її із суспільства та утримування у спеціальних закладах протягом певного часу;

- створення потерпілому належних безпечних умов життєдіяльності у суспільстві, сім'ї тощо;

- виховний вплив на осіб, які в силу різних обставин допускають, готують або вчиняють злочини;

- лікування душі злочинця, приведення її у відповідність до суспільних інтересів, меж;

- місця відбування покарання повинні бути такими, що сприяють виправленню і не містять негативних обставин та озлоблення засудженого.

У цьому випадку кара повинна бути незворотною – справедливою, але неминучою.

Мета дослідження полягає у дослідженні проблем призначення справедливого покарання, його сутності та змісту.

Призначення справедливого покарання досліджували європейські філософи та юристи: Ч. Беккарія [2], Ф. Вольтер [3], Л. Фейєрбах [4], а також сучасні вчені: О. Ф. Кістяківський [5], М. П. Чубинський [6], В. А. Бачинін [7], Д. В. Ягун [8] та ін.

Завданням кримінального судочинства є призначення справедливого покарання, виключення фактів притягнення до кримінальної відповідальності осіб за злочини, яких вони не вчиняли.

Покарання: 1) дія за знач. покарати. 2) засіб впливу на того, хто вчинив який-небудь злочин, має якусь провину і т. ін. кримінальне покарання; розплата за які-небудь нерозважливі вчинки, дії і т. ін. [9, с. 1024].

Суспільство забезпечує безпеку своїх громадян шляхом виявлення, викриття, доведення вини особі, яка його вчинила. Для суспільства дуже важливе співвідношення тяжкості вчиненого злочину та кари за його вчинення.

Справедливий: 1) який діє на підставі об'єктивних фактів, позбавлений упередження; заснований на правильному, об'єктивному ставленні до кого-, чого-небудь. 2) Заснований на вимогах справедливості; який має законні підстави, достатньо підтверджений, обґрунтований; справедливе, -вого, те, що виражає об'єктивність, відповідає морально-етичним і правовим нормам [9, с. 1376].

Справедливість (властивість за знач. справедливий). 1) Об'єктивне, неупереджене ставлення до кого-, чого-небудь. 2)

Людські стосунки, дії, вчинки, які відповідають морально-етичним і правовим нормам [9, с. 1376].

Призначення: Роль, завдання когось, чого-небудь у житті, існуванні; цілеспрямованість, мета створення чого-небудь; мета використання чого-небудь; спосіб використання або застосування чого-небудь [9, с. 1116].

Призначення покарання – це спосіб примусового [9, с. 1124] впливу з боку соціального інституту (держави) на особу, яка винна [9, с. 142]), тобто вчинила суспільно небезпечне кримінальне (порушення норм Кримінального кодексу України) [10], аморальне адміністративне (порушення норм Кодексу України про адміністративні правопорушення), з метою здійснити виправну функцію і водночас запобігти вчиненню нових злочинів як винною, так і іншими особами.

Примусовий (натиск із чийогось боку; примушування; зумовлена кимось або чимсь необхідність діяти певним способом, незалежно від бажання) [9, с. 1124].

Винний – який вчинив що-небудь погане, скоїв злочин, провинився у чомусь [9, с. 142].

Отже, справедливе покарання – це законне, морально-етичне, об'єктивне, позбавлене упереджень рішення від імені держави, що застосовується до особи, вина якої доказана у кримінальному судочинстві.

Справедливість, як один із основних принципів призначення покарання, поняття відносне, а тому філософське, що залежить від багатьох факторів, таких, як:

роль державних органів у призначенні покарання;

рішення суду;

дії Кримінального кодексу, який повинен відповідати суспільному розвитку, свідомості суспільства;

власне відношення особи, яка вчинила злочин, до міри кари за його вчинення.

Прояв самосвідомості злочинця до аналізу своєї дії, поступків. Свідоме обмеження себе у діях, пересуванні, спричинення собі болю як чинника адекватного болю, яку від завдав потерпілому.

Особа, яка притягнута до кримінальної відповідальності, може змиритись із призначеним покаранням, погодитись з відносною його справедливістю, нейтрально ставитись до призначеного покарання, але ніколи не змириться з незаконним притягненням її до кримінальної відповідальності за злочин, якого вона не вчиняла.

Справедливе покарання – це усвідомлення ідеї справедливості як фундаменту права; визначення взаємозв'язку концепції вчинення злочину, а потім призначення справедливого покарання. Первинною є парадигма «природного права» формуванню нового типу мислення, нової внутрішньої морально-правової норми, що є запорукою будь-яких успішних суспільних трансформацій. Тут у нагоді стає історичний метод, що й зумовлює мету цього дослідження [10].

Як зазначав відомий правознавець Л. С. Белогриць-Котляревський: «Історія дає нам змогу дізнатися про взаємозв'язок типових форм юридичних явищ і наслідки їх, відкриваючи тим самим можливість рекомендувати одні заходи і застерігати від вживання інших» [11, с. 3].

Зокрема, Платон у своїх творах «Республіка», «Про закони» та у бесіді «Горгіас» висловлює думки, що «злочин є хворобою душі для злочинця, для громадян заразою, а для країни – нещастям. У покаранні він вбачає зцілення, знищення цього зла». Арістотель у своїй праці «Політика» стверджує, що джерелом злочинності є чуттєві жадання людей; отже, покарання є обмеженням злого, що віддається згубним бажанням [12, с. 91].

У Середньовіччі покарання часто мали вигляд нанесення тілесних ушкоджень шляхом тортур і страт. Це частково

пов'язувалось із тезою про спокутування гріхів, що знайшла відображення у вченні католицької церкви про «чистилище». Саме поняття злочину дуже часто ототожнювалось із гріхом.

Нові часи принесли людству нові теорії злочину і покарання. Перші заходи організувати тюремні системи так, щоб вони, на думку організаторів, сприяли вправленню злочинців, історики відносять до XVII ст.

На початку XVIII ст. в Європі (Лондоні, Мілані, Римі) відкриваються виправні будинки.

Від початку XVIII ст. невдалі спроби вдосконалення способів відбування покарання тривалих строків ув'язнення активізували теоретичні пошуки більш ефективних моделей пенітенціарної системи. Теоретиками нової кримінальної парадигми, зокрема Ч. Беккарія, було сформульовано принцип відповідності покарання сутності злочину: знайти для злочину відповідне і необхідне покарання – це знайти невигоду, думка про яку буде такою, що позбавить найменшої привабливості думку про злочин. Ідеальна кара прозора відображуватиме злочин, який вона карає. На переконання теоретиків нового часу, кримінальне покарання треба перетворити на врегульовану функцію, що охопила б усі сфери суспільного життя; карати не менше, а краще; карати, може, не так суворо, але ніхто не повинен уникнути неминучої карі; тісніше поєднати карну владу із суспільством.

З ідеями, сформульованими Беккарія, ознайомила російська імператриця Катерина II. Вони були покладені в основу гл. X Наказу про обряд кримінального суду 1767 р. Більше ста статей Наказу є майже буквальним перекладом тез, вибраних царицею на власний розсуд із праці Беккарія. Зокрема, вона розділяла думку філософа про те, що покарання є способом «запобігти винуватому, щоб він на-

далі не міг шкодити суспільству, і щоб відвернути громадян від вчинення подібних злочинів». І «не строгість покарання має більший вплив на душу людини, але його тривалість, адже почуття наші більш уразливі до слабких, але часто повторюваних вражень, ніж одного сильного, але скороминучого явища». Найголовніший засіб для досягнення цієї мети – виховання [13, с. 75]. Наказ становив інтерес для дослідників-правознавців не як чинний нормативно-правовий акт, а як пам'ятка, що тривалий час мала безпосередній вплив на еволюцію теорії кримінального права та практику пізніших кодифікацій Російської імперії.

Реформи Олександра II, зокрема Закон від 17 квітня 1863 р., що замінив тілесні покарання різними видами позбавлення волі, збільшив провалля, яке завжди відрізняло російську карну теорію і практику.

Службовці Міністерства внутрішніх справ, зібравши відомості 1865 р. про тюрми, виявили, що більшість із них є антигігієнічними спорудами, де у переповнених камерах разом перебувають особи, що засуджені за найбільш тяжкі злочини, і ті, що засуджені за дрібні крадіжки. Навіть тюремне начальство характеризувало ці заклади як школи і розсадники злочинності, в яких «добрій людині достатньо пробути три дні, щоб остаточно зіпсуватись» [11, с. 361].

Проблема мети покарання цікавила багатьох учених-юристів і філософів, які працювали в галузі кримінального права протягом всієї історії його розвитку. Багато запропонованих ними концепцій і теорій не призвели до однозначного тлумачення цієї складної проблеми. Проте серед їх множини можна виділити дві основні групи:

а) абсолютні теорії покарання (теорії відплати);

б) відносні теорії покарання (теорії досягнення корисних цілей).

Представники абсолютних теорій (Кант, Гегель та їх послідовники) не бачили в покаранні ніякого іншого змісту, крім єдиної абсолютної ідеї – мети відплати за вчинений злочин. Як практичну реалізацію прихильники цих теорій відстоювали необхідність законодавчого закріплення різних систем пропорційності злочину і покарання, відплати рівним злом за заподіяне винним зло. Наприклад, за вбивство – смертна кара, за статеві злочини – кастрація, за майнові – каторга, за образу – застосування заходів, що ганьблять винного тощо [13].

Прихильників відносних теорій об'єднувало те, що вони бачили сенс і корисність покарання в досягненні якоїсь конкретної мети. Так, прихильники теорії залякування (Бентам та ін.) і теорії психологічного примушування (Л. Фейербах) вважали, що покарання повинно стримувати інших осіб від вчинення злочинів, тобто виконувати мету загального попередження. На думку Л. Фейербаха, воно має спричиняти винному більше невдоволення, ніж те задоволення, яке він одержує від вчинення злочину [12].

Таким чином, застосовуване покарання психологічно впливає на інших осіб, утримуючи їх від вчинення злочинів. Представники теорії спеціального попередження відстоювали ідею застосування покарання лише для того, щоб сам винний не вчинив нового злочину.

Найбільш послідовно спроби втілити у життя ідею пенітенціарної системи – мережі тюрем одиночного утримання, влаштованих спеціально для того, щоб досягнути такої мети покарання, як виправлення злочинця, здійснювались на теренах США. Ще у 1776 р. в Філадельфії (штат Пенсильванія) було утворено тюремне товариство, члени якого належали до секти квакерів (протестантська конфесія у християнстві, відома своїми пацифістськими настановами і гуманістичним спрямуван-

ням, поширена в Англії та США). Згодом досвід американських виправних систем викликав цікавість у вчених і політиків окремих країн Європи.

У контексті філософії Просвітництва європейські філософи та юристи Ч. Беккарія, Ф. Вольтер, Ж. Бріссо де Варвіль, Л. Лепелетьє де Сан-Фаржо, Л. Фейербах, К. Цехаріс тощо обґрунтовували принципи раціонального узгодження міри покарання і доводили, що держава не має права перевищувати цю міру розумності й тиснути на винного всім тягарем своєї машини. Було сформульовано тезу про те, що покарання має слугувати не тільки праву і справедливості загалом, а й самому покараному злочинцеві як правовому суб'єкту. Злочинець зацікавлений у здійсненні справедливості не менше, ніж його судді. Практика здійснення покарання не може супроводжуватися приниженням особистості злочинця з боку представників державної влади. Один із принципів карної політики, яку обґрунтовували теоретики природно-правової концепції – «карай, але не принижуй».

Активізація соціологічних і психологічних досліджень проблем пеналогії у другій половині ХХ ст. призвела до появи невтішних висновків, суть яких зводиться до такого:

Найбільш розповсюджена форма покарання за злочини – тюремне ув'язнення, – не виконує свого призначення – не сприяє виправленню злочинців. Навпаки, ефект в абсолютній більшості випадків цілком протилежний бажаному: тюрма деморалізує і розбещує тих, хто відбуває в ній покарання.

Ймовірність виправлення осуджених не підвищується, якщо проводити стратегію посилення жорстокості заходів покарання.

Заходи з розвитку профосвіти, практика психолого-виховного і медичного

впливу на засуджених не дають істотного зниження рівня рецидивної злочинності.

Трудова діяльність в'язнів, у її сучасних формах, не має бажаного виховного і виправного ефекту.

Висновки спеціалістів про те, що посилення жорстокості карних заходів щодо осіб, які відбувають покарання, не відповідають меті, а застосування карного впливу є малоефективним, створюється глухий кут, в якому знаходиться проблема справедливого покарання.

На думку сучасного дослідника В. А. Бачиніна, якщо порівняти ситуацію, що склалася, і яка є нічим іншим, як наслідком застосування старих, традиційних засобів і методів у пенітенціарній системі, із тими величезними змінами, що відбулися і продовжують відбуватись у сучасній цивілізації, то можна зробити припущення, що людство знаходиться на порозі відкриття принципово нових шляхів вирішення проблеми покарання. Можливо, це буде пов'язано із новими відкриттями у галузі вивчення природи людини і відродженням природно-правової парадигми [7, с. 556].

Природно-правова парадигма передбачає обґрунтування необхідності покарання інтересам розвитку людства як роду і людини як родової істоти. Для неї покарання не є відплатою злом за зло, а відновленням втраченої справедливості.

Основоположник лібералізму – Дж. Локк (1632-1704) виголосив вимоги законності на противагу відвертому безправ'ю феодалізму. Принципи свободи і рівності він застосував і до кримінального права. Покаранню Локк надавав великого значення, насамперед, як засобу виконання встановлених державою правил. Принцип пропорційності між тяжкістю злочину і тяжкістю покарання також знайшов відображення у теорії філософа, – в контексті дискусії про «закон природи», згідно з яким той, хто пролле кров люди-

ни, заслуговує, щоб його кров була пролита від руки людини. «З цієї ж підстави, можливо, запитують у мене – чи може людина у природному стані бути покараною смертю в силу того ж закону за менші провини? Я відповідаю: кожен злочин може бути покарано з такою силою і з такою строгістю, яких достатньо, щоб завдати шкоди злочинцю, дати йому привід для розкаяння та утримати страхом інших від вчинення таких же проступків» [12, с. 10].

Ф. Вольтер (1694-1778), розмірковуючи про справедливість покарань, ключовим для визначення його відповідності злочину і доцільності застосування вважав принцип гуманізму: «я є Людина, і я вважаю, що мені притаманне усе людське...». Навіть закони, на його думку, часто відображають слабкості людей: вони завжди жорстокі там, де відсутнє милосердя. Тому «істинна юриспруденція полягає у тому, щоб запобігати злочинам, а не в тому, щоб убивати... Забезпечте, по можливості, допомогу всякому, хто спокуситься робити зло, і вам доведеться менше карати» [3, с. 64].

Вольтер розрізняє природні та політичні закони. Перші – ті, «які в усі часи усім людям вказує природа для підтримання тієї справедливості, яку вона, що б там не казали, відобразила у наших серцях». На його думку, доцільно було б, ті злочини, які чиняться найчастіше і є проявом «людської природи», карати, виходячи з інтересів не тільки суспільства, а й потерпілого та злочинця. Керуючись цією логікою, Вольтер мав на увазі потребу порозуміння і примирення між сторонами, яка була невід'ємною від каральної практики у багатьох древніх спільнотах. Це – майстерність правосуддя: поставити у конфлікті крапку, а не спровокувати помсту.

Ш. Монтеск'є вважав «необхідним, щоб між покараннями існувала взаємна гармонія; законодавець має прагнути

до того, щоб в першу чергу не здійснювалось тяжких злочинів, які завдають суспільству більшої шкоди, ніж менш серйозні» [14, с. 238]. Заслугою Монтеск'є також є те, що він обґрунтував висловлену ще древніми філософами гіпотезу про те, що неминучість покарання є більш важливою, ніж його суворість. Філософ вважав, що будь-яке покарання, яке не викликано прямою необхідністю, є тиранічним і несправедливим. Закон не є просто актом сили, а ті речі, що не є цінними по суті, не належать до сфери його охорони. Ця проста формула стала базою для теорії кримінального права Нового часу і знярядям критики архаїчних законів. Проте завдяки Монтеск'є, наука здобула дещо більше: він досить оригінально «нагадав», що основою методу дослідження явищ має бути можливість і необхідність будувати і перевіряти свої умовиводи за допомогою емпіричного досвіду [14, с. 229].

Розвиток науки про людину, зокрема психології та психіатрії, у галузі кримінального права мав наслідком перенесення центру уваги дослідників-кримінологів: хрестоматійною стала формула одного із ідеологів соціологічної школи Ф. Ліста: карається не злочин, а злочинець [13, с. 6]. «Кримінальне право існує заради людини», – нагадав він. Заслугою Ліста та його однодумців було те, що вони першими серед криміналістів свого часу не тільки усвідомили обмежені можливості догматичного підходу у вивченні явищ злочину і покарання, а й визначили шляхи дослідження їхнього сутнісного взаємозв'язку через призму соціального. Такий підхід до вивчення феномену злочину викликав потребу дослідження «світу» злочинності, а це спонукало науковців до порозуміння та узгодження абстрактної норми із дійсністю.

Надзвичайно важливо те, що «соціологи» вперше не просто вказали на факт

соціально-правової природи злочину, а й окреслили нову сферу дослідження, що відповідало гуманістичному напряму еволюції науки кримінального права.

Реформування пенітенціарної системи України шляхом максимального наближення практики виконання покарань до міжнародних принципів і стандартів вимагає якісно нових підходів до дослідження актуальних проблем у цій царині [15]. Наразі ідея про засоби позитивного виправного впливу покарання у виді позбавлення волі на особистість злочинця потребує чергової переоцінки. Адже Україні в спадщину від СРСР дісталась виправно-трудова система з притаманними їй методами управління, організаційною структурою, філософією. Характерні для неї ознаки – закритість, таємність, мілітаризованість.

Проте хоча концепція перевиховання і розглядалась у контексті філософської доктрини марксизму-ленізму, але без належного врахування феномену «вождизму», що не дозволяло підійти до усвідомлення її справжньої сутності та призначення [16, с. 159].

Деякі антиправові, за своєю суттю, рішення радянських керівників завжди спиралися на принципи марксистської філософії і, завдяки їхній універсальності й декларуванню досягнення високої мети, блага більшості, творили міф «нового» права. Зокрема, протягом десятиліть радянські вчені вказували на виняткову роль В. Леніна у формуванні цілей і принципів виправно-трудового права; наголошуючи на його тезі про «исправление исправимых».

Дослідники історії ГУЛАГу вважають, що наприкінці 30-х рр. XX ст. політика центру стосовно гігантського репресивного апарату втілюється у систему нормативних приписів, які покликані були забезпечити отримання економічного зиску від трудової діяльності в'язнів. «У принци-

пі кожен аспект табірної життя був організований таким чином, щоб він сприяв поліпшенню виробничих показників: навіть «культурно-виховні частини» таборів існували головним чином тому, що начальство ГУЛАГу вважало, що вони можуть переконати в'язнів працювати краще» [16, с. 159].

Виховний вплив виправно-трудової системи першочергово був спрямований на осіб, які вважались «неблагонадійними» стосовно радянської влади. Це «виховання» було процесом маніпулювання поведінкою мас ради утвердження ідеалів марксизму будь-якою ціною, часто всупреч природі людини. Отож, нині ця концепція є анахронізмом, що не відповідає конкретним історичним обставинам. Наука кримінально-виконавчого права потребує реальних цілей покарання і засобів їх досягнення.

Новітні концепції пенітенціарного впливу на засуджених ґрунтуються на твердженні, що жодну реформу в цій сфері неможливо реалізувати без участі громадянського суспільства.

Закладення могутніх підвалин соціальної і правової держави значною мірою залежить від стану правового мислення, його стилю і змісту. «Формування такого мислення неможливе без розвиненого світоглядно-філософського знання, потужної філософсько-правової європейської та світової гуманістичної традиції, духовного досвіду людства. І якщо юриспруденція, як вважав Р. Ієрінг, є «осадою здорового глузду в питаннях права», тобто напластуванням мудрості безкінечної кількості індивідів, то й сучасний дослідник повинен не тільки зберігати цей скарб, а й примножувати його.

У чинному законодавстві питання про мету покарання вирішене в ч. 2 ст. 50 КК, де вказано, що покарання має на меті не тільки кару, а й виправлення засуджених, а також запобігання вчиненню но-

вих злочинів як засудженими, так і іншими особами [15].

Так, необхідною передумовою призначення покарання є вчинення злочину чи адміністративного проступку, що передбачений Кримінальним кодексом та Кодексом України про адміністративні правопорушення і ґрунтується на певних принципах: законності, визначеності покарання в судовому вирокі, обґрунтованості й обов'язковості мотивування покарання у вирокі, гуманності покарання; індивідуалізації і справедливості призначення покарання.

Отже, особі, яка вчинила злочини може бути призначено покарання, передбачене ст. 51 Кримінального кодексу України:

Основні покарання – це громадські роботи (ст. 56 КК України); виправні роботи (ст. 57 КК України); службові обмеження для військовослужбовців (ст. 58 КК України); арешт (ст. 60 КК України); обмеження волі (ст. 61 КК України); тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців (ст. 62 КК України); позбавлення волі на певний строк (ст. 63 КК України); довічне позбавлення волі (ст. 64 КК України).

Додаткові покарання – це позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу (ст. 54 КК України); конфіскація майна (ст. 59 КК України).

Покарання, що можуть призначатись і як основні, і як додаткові – це штраф (ст. 53 КК України); позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю (ст. 55 КК України) [15].

Покарання повинно відповідати суспільній небезпеці, враховувати особу винного та обставини, що пом'якшують чи обтяжують покарання, тобто бути справедливим.

Призначене покарання повинно бути усвідомлене особою, яка вчинила суспільно небезпечне діяння, що є кроком до каяття та єдиним шляхом до виправлення.

Список використаної літератури

1. Кримінальний процесуальний кодекс України. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям Кримінального процесуального кодексу України». – К. : Юрінком Інтер, 2012. – 376 с.
2. *Зарудный С.* Беккариа о преступлениях и наказаниях в сравнении с главою X-ю наказа Екатерины II и с современными русскими законами. Материалы для разработки сравнительного изучения теории и практики уголовного законодательства. – СПб., 1879. – 355 с.
3. *Вольтер Ф. М.* Избранные произведения по уголовному праву и процессу / Под ред. проф. А. Герцензона. – М. : Государственное издательство юридической литературы, 1956. – 338 с.
4. *Фейербах Л.* Сочинения: В 2 т. Пер. с нем. / Ин-т философии. – М. : Наука, 1995. Т. 1. – 502 с.
5. *Кістяківський О. Ф.* Главнейшие моменты истории развития науки уголовного права // Антологія української юридичної думки. В 10 т. / Редкол. : Ю. С. Шемшученко та ін. Т. 7 : Кримінальне право. Кримінальний процес. – К. : Видавничий Дім «Юридична книга», 2004. – 616 с.
6. *Чубинский М. П.* Очерки уголовной политики (Понятие, история и основные проблемы уголовной политики, как составного элемента науки уголовного права) // Антологія української юридичної думки. В 10 т. / Редкол. : Ю. С. Шемшученко та ін. Т. 7. Кримінальне право. Кримінальний процес / Упор. : О. М. Костенко, О. О. Кваша ; відп. ред. О. М. Костенко. – К. : Видавничий дім «Юридична книга», 2004. – 616 с.
7. *Бачинин В. А.* Философия права и преступление. – Х., Фолио, 1999. – 526 с.
8. *Ягунов Д. В.* Державне управління пенітенціарною системою України: історія, сучасність, перспективи. – Одеса: ОРІДУ НАДУ, 2005. – 252 с.
9. Див.: Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2009. – 1736 с.
10. Див. : Кримінальне право України. Бажанов М. І. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ukrlibrary.com.ua>
11. Див. : Фейербах Л. История философии. Собрание произведений в трех томах. Т. 2. Под ред. и со вступ. ст. М. П. Григорьяна. – М., Мысль, 1974. – 91.
12. *Анденес И.* Наказание и предупреждение преступлений / Под ред. и со вступ. статьей докт. юрид. наук, проф. Б. С. Никифорова. – М., 1979. – 540 с.
13. Див. : Монтескье Ш. Избранные произведения: О духе законов. – М. : Государственное издательство политической литературы, 1955. – 657 с.
14. Див. : Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України (2-е вид., перероб. та доп.)/ За заг. ред. П. П. Андрушка, В. Г. Гончаренка, Є. В. Фесенка. – К. : Дакор, 2008. – 1428 с.
15. Див. : Епплбом Історія ГУЛАГу / Пер. з англ. А. Іщенко. – К. : Видавничий Дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – 511 с.